

SCHÜSZLER TAMARA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Klasszika-filológia

Eötvös József Collegium, Bollók János Klasszika-filológia és Orientalisztika Műhely

EGY MAGYAR HUMANISTA KÓDEXE BOLOGNÁBAN

Váradi Péter kalocsai érsek hajdani könyvtárából ma mindössze hat könyvet ismerünk, ezek között az egyetlen pergamenkódex a bolognai Bibliotheca Universitaria 2682. jelzetű kézirata. A könyv Gregorius Nyssenus görög egyházatyá *De vita Moysi* című művét tartalmazza Georgius Trapezuntius latin fordításában. Noha a könyvet ma nem hazánkban őrzik, Váradi személye kétségkívül indokoltá teszi számunkra a kódex további vizsgálatát, ezért készülő szakdolgozatomhoz végzett munkám néhány eredményéről szólnék a továbbiakban.

Vizsgálódásaim során két szempontból közelítem meg Váradi személyét, és szűkebben az ő olvasói magatartására is megkísérlek rávilágítani. Egyrészt a kódex fizikai megjelenésével foglalkozom, különös hangsúlyt fektetve az utólagos bejegyzésekre. Ezek már nem az írnoktól származnak, hanem egyrészt a tulajdonos olvasó megjegyzései a szövegrészekhez, másrészt egy „második oldalszámozás” számjegyei. Ezután kitérek a kódex tartalmára, rövid kitekintést adva arra, mit jelenthet egy főpapnak erkölcsi olvasmányként, és mi célt szolgál a fordítása az egyházi irodalmon belül.

A kódex fizikai megjelenéséről beszélve az első szembetűnő érdekesség, hogy Váradi Péter fennmaradt könyvei közül mindössze ez az egy kézirat, az öt további könyv ősnymotatvány, ahogy arról Véber János is ír disszertációjában. Ez azért szorulhat magyarázatra, mert Váradi tulajdonosi bejegyzéséből tudjuk, hogy 1495-ben olvasta a könyvet, amikor a könyvnyomtatás gyakorlata már nemcsak Európa más országaiban, hanem Hess Andrásnak köszönhetően (1472 óta) hazánkban is létezett. Annak oka, hogy a könyv mégis kéziratos formájú, és a szöveg csak 1517-ben jelent meg először nagy példányszámban, a tartalom lehet. A könyvnyomtatás fokozatosan terjedt ki az egyes szövegekre: először a legnépszerűbb műveket másolták, egy görög egyházatyá erkölcsi tökéletességről írott műve pedig valószínűleg ekkoriban még kisebb érdeklődésre tartott számot.

A könyv küllemét illetően azonban mégis összetettebb a kérdés, mégpedig hogy milyen funkcióra tudunk az egyes jegyekből következtetni. A tulajdonos Váradi olvasói magatartásából is arra következtethetünk, hogy a kódexnek számára személyes jelentősége van mindamelllett, hogy egy rangjához illő reprezentatív főpapi könyvtár darabja. Ezt a rendeltetésbéli kettősséget leginkább akkor érhetjük tetten, ha előbb a könyvtár fennmaradt darabjainak jellegét vizsgáljuk, majd e kézirat esetén megpróbáljuk csupán a konkrét fizikai jellemzőkön keresztül azonosítani a könyvbirtokost.

Váradi szerepe a budai humanista körben már igen fiatalon megmutatkozott: bekerült abba a neoplatonista érdeklődésű társaságba, amely Marsilio Ficinónak is nagy tisztelője volt. Érdeklődése azonban kiterjedt az egyházatyákra és még az egyházjog tudományára is, ahogyan azt olvasmányai mutatják. Hajdani könyvtárának ma is létező darabjai nyilvánvalóan csak egy kis szeletét mutatják meg az érsek olvasmányainak, de jellemzőik és possessoruk lelki alkata alapján néhány fontos következtetésre juthatunk. A továbbiakban röviden mutatom be az eddigi eredményeket a hat könyvvel kapcsolatban.

Váradi könyvtárának elsőként megtalált darabja a *Missale Strigoniense* 1498-ból. Csapodi Csaba és Gárdonyi Klára számolt be arról, hogy e pergamen ősnymotatványra Fraknoi Vilmos talált rá. Ezt Pap János nyomtatta, Hoffmann Edith szerint Joannes Emericus velencei nyomdájából származik. A nyomtatás dátuma alapján Váradi 1490-es szabadulása után jutott hozzá, egyes feltételezések szerint egy régebbi és raboskodása idején elveszett esztergomi missale helyettesítéséül. Ebben olvashatók széljegyzetek abból az időszakból, amikor az érsek tulajdonában volt. A kiadás gazdagon aranyozott, festése Hoffmann Edith szerint magyarországi. Margináliái és műfaja révén is azt a kettősséget mutatja, amely Váradi egész könyvtárát illetően és (Jakó Zsigmond szerint) általában a humanista főpapok olvasmányai kapcsán felmerül. Tartalmi szempontból elmondható, hogy egy főpapi könyvtár szinte kötelező darabja.

A másodikként megtalált Váradi-könyv egy kétkötetes Hieronymus-kiadás, melynek mára nyoma veszett, szintén Jakó állítja, hogy felfedezése Varjú Elemérnek köszönhető, aki a Joseph Baer et Co. cég 1910. 585. számú katalógusában látta meg. A kötetek elején Joannes Andreas püspök II. Pálhoz szóló ajánlását találjuk, illetve Hieronymus egy kortársának, Rufinusnak Laurentius pápához írt praefatiója olvasható. A könyv első kötete a datálásban segít: 1476-ra teszi a nyomtatást a 300 verso egy bejegyzése. A kötet különlegessége ezen kívül, hogy noha Váradi nem rendelkezik a tisztséggel, bíbornoki kalap található a címerben, mely talán megelőlegezte azt a címet számára, melyet egyébként maga Mátyás is sürgetett a papánál.

A harmadikként megtalált kötet a 2682. kódex Bolognában, mely Hoffmann Edith nevéhez fűződik.

A negyedik megtalált könyvről Jakó Zsigmond számolt be a Magyar Könyvszemlében. E leírás szerint tartalmában a megelőzőkhez hasonlóan ez sem feltétlenül színesíti Váradi olvasmányinak palettáját téma tekintetében: Nicolaus de Lyra *Postillája* olvasható benne, tehát újfent egyházi téma kerül elő. A kiadás Nürnbergben készült, Anton Koberger adta ki. Jakó az első possessor kilétét a címere segítségével tudta felfedni, a könyvet ma Kolozsvárott őrzik. A kötetben valószínűleg két miniátor dolgozott, ám nem lehet biztosan tudni, hol készült a díszítés, legvalószínűbb, hogy Váradi Budán vette a nyomtatványt, s így itt is díszítették. Később Bornemisza Pál tulajdonába került, előzőleg pedig egy ferences kolostorban volt, ahogy azt egy latin vers az előzéklap versóján mutatja. Jakó azt is feltételezi, hogy a kolozsvári jezsuita kolostorban volt, majd ennek elpusztítása után egy protestáns teológushoz került, végül pedig Bornemiszához és az Apafiakhoz.

Az ötödikre Gárdonyi Klára bukkant rá az oxfordi Bodleian könyvtárban. Ez a vaknyomásos bőrkötésű könyv Theophylaktos Pseudo Athanasios kommentárját tartalmazza Szent Pál leveleihez. 1477-ben adta ki Ulrich Han, római ősnymtatvány. Témáját tekintve újfent biblikus írást tartalmazó könyvvel van dolgunk; Váradihoz egyértelműen köthető, minthogy a címere is benne van.

A hatodik darab egy *Decretalis*, IX. Gergely kánonjogi gyűjteménye. Ezt a kötetet Boross Klára fedezte fel, ma az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványai közt őrzik. A témát illetően Boross Klára megjegyzi, hogy Váradi műveltségének újabb mozzanatát mutatja, mivel a korábban megtalált öt könyv mind az egyházi vezető és teológus képét adja. Váradi bolognai tanulmányai során jogot hallgathatott, ami később kancelláriai ténykedésében segíthette, és ez magyarázhatja későbbi érdeklődését a kánonjog iránt. A *Decretalis* Jenson nyomdájából, Velencéből származik, 1479-ben készült. Díszítéseit Wehli Tünde részletesen tárgyalja. Arra a kérdésre, hogy Velencében vagy Budán festették-e ki, bizonyítékul hozza fel, hogy az itáliai reneszánsz művészet és Közép-Európa gótikus hagyományainak ötvözete feltűnő, ezért inkább köti a festést egy budai műhely gótikus alapokkal rendelkező, átlagos miniátorához. Emellett szól még az a tény is, hogy a magyar humanisták körében gyakori, hogy Budán festetik a korábban beszerzett könyveket.

A fentiekből is látható, hogy Váradi nem homogén, közönségnek szóló könyvtárat hozott létre, hanem saját hivatásának és érdeklődésének megfelelő írásokat gyűjtött: ha *Decretalis*-át tartalmi szempontból tekintjük kiterésnek egy főpapi könyvtárhoz képest, akkor a *De vita Moysit* is ki kell emelnünk kézirat formája, ám emellett mégis praktikus jellege miatt. Ha a 2682-es jelzetű kéziratot vizsgáljuk, annak használati jellegére utal, hogy a legvégén (a 100. folium rectóján) Váradi bejegyzí, hol és mikor olvasta a művet, azonban a díszkódex funkciót erősíti az a tény, hogy az érsek címerét találjuk a könyv első, gazdagon illuminált oldalán.

Váradi Hoffmann Edith által is közölt címerével teljesen megegyezik az első recto címere: látjuk rajta a keresztet, a két csillagot és a liliumotívumot is. Az első recto az incipittel meglehetősen díszes, firenzei indafonatos díszítése a magyar humanista könyvtárak kódexeiben gyakori. Kezdetre, a *nuper* szó díszes iniciáléban jelenik meg. Ezenkívül iniciálét találunk a szöveg tényleges kezdetén, a *quemadmodum* elején a 4 versón.

A pergamen anyaga különlegesen finom, a kötet összeállítója gondosan összerendezte a szórdalakat a szórdalakkal, a húsoldalakat a húsoldalakkal. Ez mindenképp a kódex presztízstárgy mivoltát igazolja, ha figyelembe vesszük az alapanyag előállításának forrását és költségeit. A könyv 11 ívfüzete csupán az utólagos átkötés során szenvedett némi kárt a gondatlan ragasztás miatt, ezt a 95 rectón figyelhetjük meg. Itt ugyanis az utolsó, eredetileg kiragasztott pergamen előzéklap csonkját visszahajtották, ezáltal egybefogták vele az utolsó ívfüzetet – ezt látjuk egy sávban meghagyva a ragasztásnál.

Reprezentatív kódexnek kellett lennie olvasója révén is: már IV. Béla óta számolhatunk a felsőpapság jogi-szónoklattani képzettségével, illetve ennek megfelelő olvasói igényességével. Ahogy azt Hoffmann

Edit állítja, valószínű, hogy maga Váradi is Bolognában szerzett egyetemi szintű képzettséget patrónusa, Vitéz János kapcsolatai révén, ezért ennek megfelelően tudjuk értelmezni könyvtárának fennmaradt darbjait. Váradi tehát kalocsai érsek lévén nyilvánvalóan (a kor szokásainak megfelelően) fenntartott egy méltóságához illő bibliotékát, ám műveltségének köszönhetően ennek sok darabja a díszes kivitel mellett személyes érdeklődéséhez igazodott, s tanúskodik jogi-rhetorikai képzettségéről.

Használati könyvnek tekinthetjük a kéziratot mindezek ellenére, ha figyelembe vesszük kicsi méretét (a kötéstábla mindössze 22,5 x 14,9 cm), illetve Váradi piros tintás bejegyzéseit. Váradi kiegészítései legtöbbször tagmondathatárokat vagy nagyobb szintaktikai egységeket jelölnek, minthogy a scriptor eredetileg csupán pontokkal tagolta szövegét. Ennek megfigyelésére alkalmas példa a 83 recto. Ez a tagolási módszer mindenképp értő-értelmező olvasást feltételez, az érsek szónoki ismereteinek hatását mutatja – mintha csak egy beszédet olvassánk, melyet segédjelekkel tagoltak a könnyebb hangsúlyozás érdekében.

Felfedezhetünk ezenfelül margináliákat is a tulajdonos keze nyomán: ezek vagy a fontosabb, illetve újonnan felmerülő neveket jegyzetelik ki szintén tagolás gyanánt, vagy Váradi személyes megjegyzéseit, gondolatait tartalmazzák a történetet illetően.

In Ioseph castimonia – írja ott, ahol a szöveg szerint József erkölcsi tisztaságával kintűnt; *caritas in Moyses* – olvassuk a következő sorban, ahol a főszöveg arról beszél, Mózes lángolt a szeretettől; *Iosue virtus bellica* – szerepel Józsué hadierényből kiemelkedése mellett. A következő sorokban az *Aristidis iustitia* (Aristides igazságossága), in *Themistocle prudentia* (Themistoklésben meglévő előrelátás) kiemelését találjuk, majd a legvégén igen szellemesen két sorban: Fabius Maximus tétlensége, aki tétlenkedéssel állította helyre az államot – *Fabii Maximi cunctatio qui cunctando restituit rem*.

A személyes megjegyzéseket körbefuttatja a szöveg körül és kis kézzel (*maniculával*) mutat a kommentált részre. Ezek a megjegyzések származhatnak korábbi olvasmányokból, vagy tartalmazhatják az érsek véleményét a szövegről.

Praktikus igényt elégíthet ki a rectók beszámozása, illetve egy egyelőre megfejtetlen másik számozás is. Ez szintén piros tintával a 30 rectón veszi kezdetét és a 44 rectóig tart, viszont nehezen rekonstruálható, mivel a kódexet az említett újrakötés során körbevágták, így a számok egyik fele lemaradt. Matematikai szabályszerűséget a két számsor között eddig nem sikerült felfedezni. A 33 rectóhoz például 29-es számot ír, a 34-esen viszont már 26-os számot találunk, és az ezutániban sincs következetesség. Az ívfüzetek sorrendje az újrakötéssel sem sérült, ahogy azt az őrszavak és a rájuk következő füzetek mutatják. Mindössze egy pseudo-őrszóval találkozunk a 2 versón: nem valódi, mivel nem vezet be új ívfüzetet.

Megfontolandó azonban, hogy noha a második számsornak a 44 rectón vége szakad, a 74 rectón újból két szám látható, a jobb felső sarokban az eredeti 74-es oldaljelzés mellett feltűnik a 44-es is. Ez utalhat a 44-es folióra, amely a jelen előadásban „második” számozásnak nevezett jelrendszer utolsó helye. E kérdéskör még további vizsgálatot igényel, kulcsát az egyes oldalak tartalmi összefüggéseinek vizsgálata, illetve a „másik számozás” teljes rekonstrukciója jelentheti.

Ami a kódex tartalmát illeti, fontos beszélni Váradi személyes olvasói indíttatásáról, másrészt azokról a tendenciákról, melyekbe a könyv szövege illeszkedik. A könyv egy görög egyházatyja, Gregorius Nyssenus Mózes-életrajzát tartalmazza latinul, a fordítás Georgius Trapezuntius munkája.

Váradiról sokat elárulnak bejegyzései, melyeket az olvasás során a szöveg mellé készített. A tökéletes erényről szóló művel könnyen találhatunk erős életrajzi kötődést, ha figyelembe vesszük, hogy a kalocsai érsek 1484-ben titokzatos körülmények között, politikai szembehelyezkedéséből fakadó, vagy épp csupán véletlen adminisztrációs hiba miatt (?) kegyvesztett lett. Börtönbe, Árva várába került, majd innen szabadulta után, 1495-ben olvasta a kódexet. A 6 versón olvashatjuk a főszöveg egy részét kiírva kapitális betűkkel: NULLIS TERMINIS VIRTUS CONTINETUR. Azaz: az erényt semmilyen határ nem korlátozza – ezt az örök érvényű gondolatot Váradi könnyen érezhette magáénak jelentős politikai szélváltások idején.

A könyv szövegének további érdekessége, hogy tükrözi a Vitéz János korabeli magyar humanisták görög egyházatyák iránt felbredő érdeklődését. Különös azonban, hogy Váradi is csak latin fordításban olvas Nyssenustól. Ez a jelenség egy kortendenciába illeszkedik, mely túlmutat a magyar értelmiség olvasói igényein, kulcsszava pedig az allegória. Mind az eredeti görög szöveg, mind fordítása allegorikus ugyanis, azonban különböző jelentésrétegek rakódnak egymásra a különböző szerzői indíttatásnak és történeti vagy politikai háttérnek köszönhetően.

Az eredeti mű Gregorius Nyssenus tollából egy ifjú egyházi ember, Caesarius kérésére készült (ahogy arra Nyssenus a praefatióban is hivatkozik), aki a virtus mibenlétéről érdeklődve kérdezi egyik levelében Nyssai Gergelyt. A püspök művével azt az alapvető nézetet erősíti, miszerint a Szentírásnak pedagógiai szerepe van, ezért nem csak hogy túri, de igényli is az allegorikus ábrázolást. Az ószövetségi Mózes személyét választja, hogy a keresztény tökéletességet szemléltesse, választása valószínűleg többek közt Alexandriai Philón hatását mutatja. A görög egyházatyák körében ugyanis egyáltalán nem volt ritka Mózes a keresztény erény képével egybekapcsolni.

Végeredményben két létforma egyesülését láthatjuk Mózesben: az aktív és az elmélkedő életmód ket-tőssége vonul végig életén, ennek megfelelően szól ez a mű is előbb a történeti háttérrel, majd a teoretikus részre tér át. Ily módon az ószövetségi szereplő élete pedig a virtus vezérelte út mintájaként áll az olvasó előtt e műben is.

Ezen jelentésrétegre rakódva értelmeződik át Mózes léte a nyugati és keleti keresztény egyház küzdelmeinek idején. A *De vita Moysi* latin fordítása illik kora egyházpolitikai küzdelmeinek mintázatába. Ekkor ugyanis, ahogy azt Tóth Péter is állítja *Görög egyházatyák a Corvinában* című cikkében, egyrészt személyes indíttatásra, egyéni érdeklődésből születnek latin fordítások azok számára, akik görögül nem olvasnak, másrészt propagandisztikus céllal ültetik át a görög egyházatyák műveit latinra. Az utóbbi jelenség kontextusában a fordítás egyszersmind latinositást is jelentett ideológiai szempontból: a nyugati kereszténység hívei ugyanis úgy próbáltak meg győzedelmeskedni keleti ellenfeleik felett, hogy saját szövegeiket használták ellenük fegyverként.

A *vita Moysi* esetében ez a már említett allegória újragondolását jelentette. Mózes már nemcsak az erényes lét megtestesítője volt ezután, hanem – a Szentszék eszméinek megfelelően – a pápai primátus metaforája is. Charles Stinger nyomán (*The Renaissance in Rome*) figyelembe kell vennünk, hogy mikor Padovai Marsilio, illetve Husz János nyomán haladva megkérdőjelezzik Péter egyházfői mivoltát, a nyugati egyház védelmezői Mózeset mint *typus Christi*-t és *typus papae*-t értelmezik újra. Így a korábban virtust igazoló Mózes Krisztussal állítható párhuzamba. Csodatételei Krisztus csodáinak előképei, és ő is, mint a Megváltó, vezető, törvényhozó (vagy épp törvényadó) és spirituális vezető egy személyben. Ez az ószövetségi előképekben is megjelenő hármasság szerep fedezhető fel a pápa esetében is, mondják a nyugatiak, s éppen ez a hármasság biztosítja hatalmának megingathatatlan voltát.

Ily módon az eredeti szöveg csupán a fordítás aktusa révén, vagyis azáltal, hogy a mondanivaló nyel-ve változott meg, fontos egyházpolitikai jelentésréteggel bővült: a korábbi virtus-allegória a Megváltó, illetve az akkori pápa, IV. Jenő alakjával gazdagodott.

A fentiekben a következőkre igyekeztem rávilágítani a vizsgálódásaim tárgyát képező kéziratral kapcsolatban. Noha ez a könyv nem a magyar humanizmus legjelentősebb könyvtárát, azaz Mátyás Corvináinak sorát gazdagította, mégsem szabad lebecsülnünk, és érdemes a további vizsgálatra. Egy előkelő egyházi ember bibliotékájának darabja, ám ez korántsem jelenti azt, hogy csendes használatlanságban hever társai közt. Díszes kivitele azoknak szól, akik egy érsek könyvtárára kíváncsiak, tartalma viszont túlmutat pusztá presztízstárgyon. Possessora számára fontos egy olyan életszakaszában, melyben egy nagy törés után korábbi élete vélt értékeit kénytelen átrendezni – eszköz a virtus egyetemességének megértéséhez. A nyugati egyházpolitikában viszont egy olyan periódus jelentős szellemi terméke, amikor a Szentszéknek minden eszközt meg kell ragadnia, hogy felvértezze magát a keleti ellenféllel szemben.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Boross Klára: Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatványgyűjteményében. Magyar Könyvszemle 101 (1985) 276–280.
- Csapodiné Gárdonyi K., Csapodi Cs.: Die Reste der Bibliothek eines Ungarischen Humanisten, Peter Váradi. Guttenberg Jahrbuch 1977. 363–368.
- Ekler Péter: Adalékok a korvinák történetéhez. Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák. Magyar Könyvszemle 123 (2007)
- Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette: Wehli Tünde. Budapest 1992.
- Jakó Zsigmond: Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott. Magyar Könyvszemle 74 (1958) 345–350.

- Madas E., Monok I.*: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig. Budapest 2003.
- Monfasani, John*: George of Trebizond. A biography and a Study of his Rhetoric and Logic. Leiden 1976.
- Nyssenus, Gregorius*: Gregorii Nyseni vetustissimi theologi, Mystica Mosaicae vitae enarratio, perfectam formulam vivendi, cuilibet Christiano praescribens Georgio Trapezontio interprete. Basileae 1521. A mű interneten elérhető: http://www.e-rara.ch/bau_1/content/titleinfo/549927 (az utolsó letöltés dátuma: 2011. április 12.)
- Soltész Zoltánné*: „A Széchényi Könyvtár legszebb illuminált olaszországi ősnymtatványai”, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. 127–146.
- Stinger, Charles L.*: The Renaissance in Rome. Bloomington 1998.
- Tóth Péter*: Görög egyházatyák a Corvinában. Magyar Könyvszemle 127 (2011) (megjelenés alatt)
- Véber János*: Két korszak határán. Váradi Péter pályaképe és írói életműve. Doktori értekezés, Budapest 2009.
- Wehli Tünde*: Megjegyzések Váradi Péter Decretalisának kifestéséhez. Magyar Könyvszemle 101 (1985) 280–287.